

СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОТИПРАВНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті надане кримінологічне поняття кримінальної протиправності неповнолітніх, проаналізовано основні показники кримінальної протиправності неповнолітніх, зокрема рівень, динаміку, характер, особливості структури за останні роки. Зроблено спробу пояснити, які причини обумовлюють саме такі показники. Показано основні як позитивні, так і негативні тенденції кримінальної протиправності неповнолітніх.

Ключові слова: кримінальна протиправність, кримінальна протиправність неповнолітніх, рівень, характер, динаміка, структура кримінальної протиправності неповнолітніх.

The article presents the criminological concept of juvenile delinquency, analyzes the main indicators of juvenile delinquency, in particular the level, dynamics, nature, features of the structure in recent years. An attempt has been made to explain the reasons for such indicators. The main both positive and negative tendencies of juvenile delinquency are shown.

Key words: criminal illegality, criminal illegality of minors, level, character, dynamics, structure of criminal illegality of minors.

В статье представлено криминологическое понятие уголовной противоправности несовершеннолетних, проанализированы основные показатели уголовной противоправности несовершеннолетних, в частности уровень, динамика, характер, особенности структуры за последние годы. Сделана попытка объяснить, какие причины обуславливают именно такие показатели. Показаны основные как положительные, так и отрицательные тенденции уголовной противоправности несовершеннолетних.

Ключевые слова: уголовная противоправность, уголовная противоправность несовершеннолетних, уровень, характер, динамика, структура уголовной противоправности несовершеннолетних.

Вступ. На сьогодні окремої уваги заслуговує питання кримінальної протиправності серед неповнолітніх в Україні, так як це найбільш серйозна і значуща соціально-правова проблема суспільства, адже для будь-якої країни молодь є резервом соціально-економічного розвитку. Кримінальна протиправність неповнолітніх сприяє поширенню кримінального образу мислення і веде до кримінального зараження у підлітковому середовищі, заподіює шкоду нормальному розвитку неповнолітнього правопорушника, тим самим продовжуючи його злочинний шлях. З огляду на значущу проблему кримінальної протиправності неповнолітніх для кожної держави, до питань дослідження цього виду кримінальної протиправності українські кримінологи зверталися неодноразово. В роботах В. В. Голіни, С. А. Ілько, Н. В.Сметаніної, О. Л. Старко досліджувалися кримінологічні ознаки

неповнолітніх злочинців, сучасні тенденції, криміногенний вплив раніше судимих осіб на неповнолітніх, шляхи подолання даної кримінальної протиправності. Втім, даний вид, а саме його основні показники, кримінологічний портрет неповнолітнього, який вчиняє кримінальні правопорушення, постійно змінюється, що пов'язано з різними чинниками, в тому числі з протидією цьому виду протиправності. І це обумовлює постійний інтерес до кримінологічних показників, що і є предметом даної публікації.

Основний зміст. Перш ніж надати кримінологічну характеристику, визначимося із самим поняттям кримінальної протиправності неповнолітніх. Звичайно, дане поняття співпадає з традиційним уже усталеним в кримінологічній науці поняттям злочинності, яке використовувалося для характеристики однієї з основоположних категорій, що входить до предмета вивчення кримінології. Однак, зміни в термінології кримінального закону зумовлюють зміни в термінологічному полі кримінології. Тому на сьогодні доречним і коректним при вивченні кримінологічних проблем є використання поняття кримінальної протиправності, під якою розуміємо «соціально-правове, історично мінливе, негативне масове явище, яке складається із усієї сукупності вчинених у той чи інший час у державі кримінальних правопорушень, що характеризуються кількісними (станом, динамікою) та якісними (структурою та видом злочинів) показниками» [8, с. 79].

До поняття, пов'язаного з кримінальною протиправністю неповнолітніх, як окремого виду, в кримінологічній науці підходять неоднозначно. Адже саме поняття «неповнолітній» має різний зміст в міжнародних актах, у різних галузях права, навіть і в межах кримінальної юстиції. Так, згідно зі ст. 6 Сімейного кодексу України до досягнення нею повноліття особа має правовий статус дитини, причому до досягнення нею чотирнадцяти років дитина вважається малолітньою, а у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років – неповнолітньою [14]. Аналогічні положення містяться й у цивільному законодавстві: згідно із ч. 1 ст. 31 та ч. 1 ст. 32 ЦК України фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років є малолітньою, а фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років – неповнолітньою [16].

Слід зауважити, що зазначені вище приписи національного законодавства з цього питання не повною мірою узгоджуються з положеннями важливих міжнародних актів: з низки документів Організації

Об'єднаних Націй вбачається, що згідно зі стандартами цієї організації будь-яка особа у віці до 18-ти років вважається дитиною. Так, стаття 1 Конвенції ООН про права дитини передбачає, що дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-ти річного віку, якщо за законом, застосовним до цієї дитини, вона не досягає повноліття раніше [5]; у п. 4 Декларації та Плану дій «Світ, придатний для життя дітей» цієї ж Організації дитиною названо «кожну людину у віці до 18-ти років» [2]. До речі, в українському законодавстві таке розуміння віку дитинства відбито в Законі «Про охорону дитинства», зокрема, у його ст. 1. визначено, що «дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше; дитинство – період розвитку людини до досягнення повноліття» [12]. П. 2.2 (с) «Пекінських правил» передбачено, що «неповнолітнім правопорушником є дитина або молода особа, яка підозрюється у вчиненні правопорушення або, як встановлено, його вчинила» [10]. Тобто, неповнолітній у розумінні міжнародних актів – це дитина, а дитина – особа до 18 років.

У кримінальному процесі надано в п. 12 ч.2 ст. 3 КПК України визначення, де неповнолітня особа ототожнюється з міжнародним розумінням поняття «дитина» – це і малолітня особа, і дитина у віці від 14 до 18 років [7].

Щодо кримінального закону, такого визначення ККУ не містить. На нашу думку, зміст ознаки «неповноліття» у кримінальному праві слід формулювати з урахуванням особливостей предмета цієї галузі, а в контексті предмета кримінального права розглядаються й особи, що вчиняють ці діяння, і кримінально-правові наслідки вчинення ними таких діянь. Виходячи з цього, неповноліття розглядається у кримінальному праві, по-перше, як ознака, що впливає на реалізацію кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, вчинені такими особами (це вік з 14 до 18 років), по-друге, визначає інші кримінально-правові заходи, які можуть застосовуватися до цих осіб (вік з 11 до 18 років) [11], по-третє – указує на необхідність їх підсиленої кримінально-правової охорони таких осіб (як дитини – з народження до повноліття).

Усвідомлюючи необхідність закріплення на законодавчому рівні поняття «неповнолітня особа», як воно вживається в кримінальному законі, розробники проєкту нового КК України прагнуть на законодавчому

рівні закріпити таким чином: «неповнолітня особа – особа, яка досягла 14-річного віку, але не досягла 18-річного віку» [6].

У зв'язку з розпорошеністю термінології, навіть в межах кримінальної юстиції, а також з тим, що кримінальна протиправність неповнолітніх як соціальне явище, має у своїй основі не лише юридичне, а й педагогічне, психологічне, медичне підґрунтя, в кримінології зустрічаються і терміни «дитяча», «підліткова», «юнацька», «молодіжна» злочинність (кримінальна протиправність), що обумовлено врахуванням кримінологів етапів соціалізації дитини, які, звичайно, не слід ототожнювати з кримінальною протиправністю неповнолітніх.

Крім того, в кримінології, з огляду на різні точки зору до розуміння кримінальної протиправності, а також віку осіб, які потрапляють в поле зору кримінального закону загалом (з 11 років), та віку осіб, які підлягають кримінальній відповідальності (з 14 років) зокрема, сформувалися різні підходи і до визначення поняття злочинності (кримінальної протиправності) неповнолітніх. Так, як кримінальну активність дітей віком від 11 до 18 років розуміє його професор Б.М. Головкін [1, с.205]; як негативне явище, що виявляється в сукупності злочинів, учинених особами у віці від 14 до 18 років, підкреслюючи соціально-психологічні особливості етіології злочинності неповнолітніх і специфіку засобів запобігання їм, визначає Н.В. Сметаніна та Т.В. Граб [15, с. 173]; як соціально-правове, відносно масове явище, яке включає сукупність заборонених кримінальним законом суспільно небезпечних діянь, вчинених протягом певного періоду часу на визначеній території особами у віці 14-17 років визначає його Л.М. Прозументов [13, с.8]; як складне соціальне історично обумовлене явище, яке являє собою сукупність злочинів, учинених особами у віці від 14 до 18 років за певний період часу на певній території [9, с. 492].

Втім, для визначення кримінологічних показників досліджуваного виду кримінальної протиправності за офіційними показниками, необхідно, на нашу думку, враховувати передусім юридичне підґрунтя щодо вікового цензу і розуміння неповноліття саме за чинним кримінальним законом України. Крім того, враховуємо позицію вчених одеської школи права щодо сутності даного поняття, зокрема, відомого кримінолога, професора В.М. Дрьоміна, який підкреслює, що концептуально важливо розглядати злочинність не лише як формальну (або системну) сукупність вчинених

кримінальних правопорушень, а як різновид соціальної активності [3, с. 249].

Відповідно, кримінальну протиправність неповнолітніх розуміємо як складне соціальне історично обумовлене явище, яке являє собою кримінальну активність дітей у віці від 14 до 18 років, і виявляється в сукупності кримінальних правопорушень, вчинених за певний період часу на певній території.

Аналіз основних показників кримінальної протиправності неповнолітніх за останні два роки (2019-2020), дозволяє зробити висновки і про основні сучасні тенденції цього виду кримінальної протиправності.

Розглядаючи показники, слід мати на увазі їх відносність, неповноту й умовність поділу, оскільки кожен із них характеризує лише той або інший бік кримінальної протиправності [9, с. 38], тому їх треба аналізувати комплексно.

Розглянемо кількісні та якісні показники кримінальної протиправності неповнолітніх. До кількісних відносять: рівень кримінальної протиправності, рівень судимості, динаміку кримінальної протиправності, ціну кримінальної протиправності.

Рівнем кримінальної протиправності є її кількісна характеристика, тобто кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень та осіб, що їх вчинили на певній території за певний проміжок часу. Всього за 2019 р. виявлено 3320 неповнолітніх правопорушників (3495 – включаючи дітей до 14 років), станом на 2020 р. – 2820 (3013 – включаючи дітей до 14 років).

Порівнюючи показники 2020 р. вибірково з 2017 р., бачимо зменшення на 33%, а порівняно з 2014 р. – зменшення у 2 рази.

Найбільш криміногенною групою із числа неповнолітніх є особи у віці 16-17 років. У зазначеному віці були вчинено 2199 та 1921 кримінальних правопорушень у 2019 р. і 2020 р. відповідно, що майже вдвічі більше від кількості правопорушників віком 14-15 років: 1121 та 899 і приблизно в одинадцять разів більше порівняно з особами, що не досягли 14-річного віку.

Рівень судимості – це абсолютна кількість злочинів та осіб, які їх вчинили, стосовно яких винесений обвинувальний вирок суду, на певній території за певний проміжок часу. Так у 2019 р. засуджено 1799 неповнолітніх осіб, що вчинили кримінальні правопорушення, станом 2020 р. таких осіб – 1530.

Динаміка кримінальної протиправності являє собою характер її змін у часі. Визначається шляхом порівняння даних щодо кримінальної протиправності за певну кількість часових періодів.

Аналізуючи офіційну статистичну інформацію про стан кримінальної протиправності за єдиним звітом про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення [4], можна зробити висновок, що спостерігається загальна лінія тенденції до зниження кримінальної протиправності неповнолітніх за період з 2017 р. по 2020 р. Проте таке зменшення, на наш погляд, зумовлене не лише його фактичним зменшенням, а поступовим скороченням кількості населення, виїздом молоді з метою працевлаштування за кордон, а також відсутністю офіційної реєстрації кримінальних правопорушень на території з традиційно високим рівнем кримінальної протиправності – в окупованих частинах Донецької та Луганської областей, Автономній Республіці Крим.

Крім того, дослідники наголошують на таких факторах динаміки зниження: запровадження в Україні з 2010 р. нової державної політики у сфері захисту прав дітей, насамперед розроблення та реалізація Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх; ефективність діяльності органів пробації; зміна структури інтересів та способу життя сучасного покоління дітей, коли життя і діяльність підлітків поступово переміщується з вулиці у кіберпростір; втрата колишньої стратифікації за соціальним походженням контингенту неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, оскільки сьогодні кримінальна поведінка однаково притаманна як дітям, сім'ї яких опинилися у тяжких життєвих обставинах, так і вихованцям формально благополучних сімей [1, с. 207, 209], останнє ж в першу чергу зумовлює латентність кримінальної протиправності неповнолітніх.

З огляду на вказані досить вагомі чинники зниження рівня цього виду кримінальної протиправності, залишається відкритим питання впливу на таку динаміку соціальної профілактики кримінально-протиправної поведінки серед неповнолітніх.

Зауважимо також, що порівняно з динамікою загальної кримінальної протиправності, з 2016 по 2020 рр., вона є дещо відмінною від досліджуваного виду, оскільки загальна кримінальна протиправність саме з 2016 р. чітко йде на спад.

До якісних показників кримінальної протиправності відносять: структуру кримінальної протиправності, характер кримінальної протиправності та географію кримінальної протиправності.

Під структурою кримінальної протиправності розуміють якісну характеристику, що розкриває її внутрішню будову як співвідношення між групами (видами) кримінальних правопорушень, які можна аналізувати за кримінально-правовими, соціально-демографічними або кримінологічними критеріями [9, с.41]. Треба констатувати, що структура кримінальної протиправності неповнолітніх продовжує мати корисливий характер. Так, за 2019 р. було виявлено 2570 неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти власності, за 2020 р. – 2080. Зокрема, крадіжки залишаються найпоширенішими видами в структурі кримінальної протиправності неповнолітніх. За даними досліджень, які проводилися до 2014 р., їхня питома вага щорічно коливалася в межах від 40 % до 67 % [17, с.206]. За нашими ж підрахунками, питома вага кримінальних правопорушень проти власності у структурі кримінальної протиправності залишається ближче до більшого числа цих меж. Так, у 2020 р. вона становила 65 %. Отже, стабільно висока частка майнових кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, у структурі їх кримінальної протиправності – характерна тенденція, притаманна сьогоденню.

Щодо інших видів, друге місце в структурі кримінальних правопорушень, які вчиняються неповнолітніми, займають кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я (14% у 2020 р.), з них майже третина тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження; доволі високий відсоток кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту (10%), причому переважно це незаконне заволодіння транспортним засобом; вагоме місце в структурі кримінальної протиправності неповнолітніх займають кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності (4%) (в основному це хуліганство і наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого) та кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 307, 309 КК України) (3%).

Якщо порівняти «картину» кримінальної протиправності неповнолітніх у 2020 р. з минулими роками, наприклад, як змінилася вона за 3 роки – порівняно з 2017 р., викликає занепокоєння збільшення на сьогодні частки кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я

особи (на 5%), що говорить про підвищення агресії серед неповнолітніх; натомість зниження кримінальних правопорушень проти власності в минулому році (на 9 %) свідчить про зменшення корисливої мотивації неповнолітніх правопорушників; помічаємо також негативну тенденцію щодо збільшення частки кримінальних правопорушень у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту (на 4%). Стабільним є місце «наркотичних» кримінальних правопорушень (3 %) у структурі за обидва роки.

Аналіз статистичних даних за 2020 р. також дозволив виявити, що жертва кожного 10-го кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітніми, є дитиною, а кожного 5-го – жінкою, що свідчить про нехтування неповнолітніми принципами «не ображай слабшого», «поважай жінку та матір».

Характер кримінальної протиправності – це показник, який визначається загальною кількістю тяжких і особливо тяжких злочинів у структурі кримінальної протиправності й тим, якою є характеристика особистості тих, хто вчиняє ці злочини. За 2019 р. неповнолітніми вчинено 1554 тяжких та 54 особливо тяжких злочинів, що є більшим показником порівняно з 2020 р.: 1282 тяжких та 53 особливо тяжких, тобто характер кримінальної протиправності неповнолітніх у 2019 р. – 46%, а в 2020 р. – 44%. Зауважимо, що порівняно з характером кримінальної протиправності повнолітніх осіб, цей показник є досить високим (приміром характер кримінальної протиправності повнолітніх – 32% 2020 р., тобто на 12% вищий у неповнолітніх), що вказує на високу фактичну суспільну небезпеку кримінальної протиправності неповнолітніх з одного боку, а з іншого – на латентність кримінальних проступків та нетяжких злочинів, вчинених неповнолітніми, які з різних причин не потрапляють до статистики.

Слід зазначити, що в структурі групових кримінальних правопорушень частка, вчинених неповнолітніми у складі групи становить у 2019 р. – 18%, в 2020 р. – 16%. Причому майже однакова кількість вчиняється як у складі змішаних груп (за участю і дорослих), так і груп, утворених лише неповнолітніми. Це свідчить про те, що у силу несформованої психіки, під негативним впливом інших осіб неповнолітні більш схильні до вчинення кримінальних правопорушень у складі груп.

Висновки. Визначення поняття кримінальної протиправності неповнолітніх в кримінологічній науці є неоднаковим, що обумовлюється

наявністю різних підходів до кримінальної протиправності загалом, відсутністю однозначного розуміння поняття «неповноліття» в міжнародних актах та різних галузях національного права, використанням іноді без чіткого розмежування понять молодіжної, дитячої, юнацької, підліткової кримінальної протиправності. Узагальнюючи підходи до визначення кримінальної протиправності неповнолітніх, можна сформулювати наступну дефініцію: це складне соціальне історично обумовлене явище, яке являє собою кримінальну активність дітей у віці від 14 до 18 років, і виявляється в сукупності кримінальних правопорушень, вчинених за певний період часу на певній території.

Показники кримінальної протиправності неповнолітніх є специфічними, порівняно з такими ж показниками кримінальної протиправності в цілому. Крім того, за останні роки змінюються основні тенденції в структурі, динаміці, характері цього виду кримінальної протиправності. Дані показники, особливо щодо зміни структури, можуть стати у нагоді при визначенні пріоритетних шляхів запобігання кримінальної протиправності неповнолітніх.

За своїм характером кримінальна протиправність неповнолітніх має корисливу спрямованість, у всі періоди історичного розвитку найпоширенішими були кримінальні правопорушення проти власності, однак притома вага їх у структурі в 2020 р. помітно зменшилася (на 9% за 3 роки). Натомість негативною тенденцією є збільшення частки кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я особи (на 5 %) та проти безпеки руху та експлуатації транспорту (на 4%), що свідчить про підвищення агресивності, зухвалості неповнолітніх. Негативною тенденцією сучасної кримінальної протиправності неповнолітніх також є високий показник характеру кримінальної протиправності, тобто частки тяжких та особливо тяжких серед усіх кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Головкін Б.М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 133. С. 204-217.
2. Декларация и План действий “Мир, пригодный для жизни детей” : приняты резолюцией S-27/2 специальной сессии Генеральной Ассамблеи 10 мая 2002 г. *Сборник материалов по формированию детско-юношеской информационной политики: по материалам конференций Программы ЮНЕСКО « Информация для всех »* в 2-х ч. ;

ред.кол. И. Вартанова, А. Горелик, А. Демидов, Т. Жукова и др. М.: Школьная библиотека, 2004. 248 с.

3. Дрьомін В. М. Доктринальные основы изучения преступности. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права*: матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 30 листопада 2012 р.) Т. 2 / відп. за випуск В. М. Дрьомін; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 248-250.

4. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2019/2020 рр. Генеральна прокуратура України: офіційний веб-сайт. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=114141&libid=100820 (дата звернення: 11.04.2021)

5. Конвенція про права дитини 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 11.04.2021).

6. Кримінальний кодекс України (проект). Контрольний текст (станом на 02.01.2021 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/04/kontrolnyj-proekt-kk-02-01-2021.pdf> (дата звернення: 07.01.2021)

7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 11.04.2021)

8. Кримінологія : підручник / за ред. Ю. Нікітіна, С. Денисова, Є. Стрельцова. Х.: Право, 2018. 416 с.

9. Кримінологія. Академічний курс / Кол. авторів ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.

10. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила"). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text (дата звернення: 11.04.2021).

11. Мусиченко О.М., Шурдук І.В. Система примусових кримінально-правових заходів щодо неповнолітніх. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2019. №2. С. 50-54.

12. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 12.04.2021)

13. Прозументов Л.М. Криминологическая характеристика преступности несовершеннолетних: (Региональный аспект). Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. 80 с.

14. Сімейний кодекс України від 10.01.2002. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст.135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 11.01.2021).

15. Сметаніна Н. В., Граб Т. В. Кримінологічна характеристика кримінальної протиправності неповнолітніх: сучасні тенденції. *Право і суспільство*. 2018. № 6, ч. 2. С. 173-177.

16. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 11.04.2021).

17. Якимова С. В. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / С. В. Якимова, Н.Є. Маковецька, О. М. Омельчук. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2014. 442 с.